

'De kennis der Duitſche taal
is voor een geleerden hedendaags
onontbeerlijk'

1. *Allegorie op de oprichting van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*
Kopergravure S. Fokke, ca. 1780 [Noord-Hollands Archief]

ANNEMIEKE KOUWENBERG

'De kennis
der Duitse taal is voor
een geleerden
hedendaags onontbeerlijk'

DUITSE NATUURWETENSCHAPPEN
EN PEDAGOGIEK
IN NEDERLANDSE GENOOTSCHAPPEN
ROND 1800

With a summary in English

APA-HOLLAND UNIVERSITEITS PERS
AMSTERDAM & UTRECHT

Dr Annemieke Johanna Adriana Kouwenberg
'De kennis der Duitsche taal is voor een geleerden hedendaags
onontbeerlijk'
Duitse natuurwetenschappen en pedagogiek in Nederlandse genootschappen
rond 1800

Met register en samenvatting in het engels

Amsterdam & Utrecht 2010

Ook verschenen als proefschrift, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2010

Het onderzoek voor dit boek werd mogelijk gemaakt door financiële
ondersteuning van de
Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)
en van de Paul Hazard-Stichting

Afbeelding omslag: *Als daar een bult zit*, 3 juni 1806
Tekening Christiaan Andriessen

APA-ACADEMIC PUBLISHERS ASSOCIATED
[APA-UITGEVERS ASSOCIATIE]
HOLLAND UNIVERSITY PRESS | ORIENTAL PRESS
PHILO PRESS-VAN HEUSDEN-HISSINK & CO

POSTBUS 806 | NL-1000 AV AMSTERDAM
NETHERLANDS | PAYS-BAS

ISBN 978 90 302 1272 0

© 2010 Holland University Press bv, Amsterdam & Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

*All rights reserved; no part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system,
or transmitted, in any form or by any means, electronic or mechanical,
photocopying, recording, or otherwise, without the written permission from the publisher.*

Printed in the Netherlands on acid-free paper.

Voorwoord

Het was een vreemde start, anderhalf jaar na de aftrap te beginnen in een NWO-project over de culturele invloed van de Duitse landen in Nederland. Vanaf het najaar van 2003 werkten mijn latere collega's al intensief samen en pas vanaf het begin van 2005 maakte ik deel uit van de projectgroep. Gelukkig heeft die late start geen nadelige invloed gehad op de contacten met mijn medepromovendae Viktoria Franke in Nijmegen en Klaartje Groot in Groningen. Dankzij hun betrokkenheid is mijn inburgering in het project en in het promovendi-bestaan snel verlopen.

Heel veel dank gaat uit naar mijn promotores, em. prof. dr. André Hanou en prof. dr. Giel van Gemert en copromotor dr. Inger Leemans. Hun inhoudelijke betrokkenheid en kennis van zaken is vanzelfsprekend van groot belang geweest. Daarnaast dank ik hen voor de vrijheid die ik heb gekregen het onderzoek naar eigen inzicht uit te voeren. Van André Hanou leerde ik, ook tijdens mijn studie, veel over de achttiende eeuw en vooral over het kijken naar teksten. Zijn liefde voor het vak en voor de achttiende eeuw is aanstekelijk. Inger Leemans hield mij met haar nuchtere en heldere commentaar op het juiste spoor in het schrijfproces. Haar hartelijke belangstelling voor de mens buiten de promovendus zorgde bovendien voor een goed evenwicht tussen wetenschappelijke en persoonlijke betrokkenheid. De zorgvuldige en kritische blik van Giel van Gemert heeft de tekst van dit proefschrift zonder twijfel veel beter gemaakt. Zijn betrokkenheid in de eindfase is voor mij van groot belang geweest.

Veel dank ben ik verschuldigd aan Suzan, Noortje, Katrien, Fieke en Liesbeth die geheel belangeloos delen van mijn proefschrift controleerden op fouten. En bovendien aan Han van der Vegt die de samenvatting in het Engels vertaalde.

Mijn Nijmeegse collega's hebben steeds voor een prettig werkklimaat gezorgd, niet in het minst de vaste bewoners van kamer 7.06. Wie aan een proefschrift schrijft, heeft bij tijd en wijle dringend afleiding nodig. Ik prijs mij gelukkig met goede vrienden die dat inzien en die weten dat er meer in het leven is dan de wetenschap.

Van mijn ouders leerde ik letters en muziek lezen. Er bestaat nog steeds niets wat ik leuker vind dan dat. Zonder die basis en zonder hun aansporing, belangstelling en liefde zou ik hier niet staan.

Mijn laatste woorden zijn voor mijn man Christiaan de Roo die steeds opnieuw zijn vertrouwen in me heeft uitgesproken. Zijn liefde en steun zijn van onschatbare waarde. Onze dochter Marie plaatst alleen al door haar aanwezigheid het proefschrift in het juiste perspectief.

Arnhem, december 2009

Annemieke Kouwenberg

Inhoudsopgave

Voorwoord	v
Afbeeldingen	vii
Afkortingen	x
INLEIDING	1
Nederlands-Duitse culturele contacten	5
Cultural transfer en wetenschapsgeschiedenis	8
Wetenschapsgeschiedenis	11
Wetenschapstransfer	17
Genootschappen als doorgeefluik van Duitse wetenschap	20
Achtergronden	24
Probleemstelling	27
I. HISTORIOGRAFIE	33
Algemeen genootschapsonderzoek	33
Institutioneel genootschapsonderzoek	44
Idealen en genootschappelijke praktijk	48
Genootschappen als doorgeefluik	54
Positionering eigen onderzoek	56
II. GENOOTSCHAPPEN ALS BRON VOOR ONDERZOEK NAAR CULTUUR- EN WETENSCHAPSTRANSFER	59
Felix Meritis	59
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen	69
Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen	73
Genootschapsarchieven als bron	77
Ledenlijsten	78
Correspondentie	86
Lezingen en prijsvragen	88
Conclusie	94

III. VERLICHTING EN BESCHAVING: DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN EN DE DUITSE ONDERWIJSHERVORMING	97
Algemeene Denkbeelden over het Nationaal Onderwijs	98
Achtergronden bij de onderwijsvernieuwing	103
Pedagogisch denken in Nederland in de achttiende eeuw	105
Duitse onderwijsvernieuwing	113
Duitse onderwijsvernieuwing en het Nut	118
Conclusie	127
IV. 'A GOTHA JE NE M'OCCUPERAI QUE D'ASTRONOMIE': HET NUT VAN DE STERRENKUNDE	131
Sterrenkunde in Nederland in de achttiende eeuw	132
Felix Meritis	134
Pieter Nieuwland	135
Franz Xaver von Zach	141
Jan Frederik van Beeck Calkoen	143
Publieke en wetenschappelijke belangstelling voor de sterren kunde	151
Conclusie	156
V. 'MAAR DE CHEMIE IS DE KERN DER NATUURKUNDE': DE OVERTUIGINGSKRACHT VAN DE DUITSE SCHEIKUNDE	159
Internationale ontwikkelingen in de chemie	161
Scheikunde in Nederland in de achttiende eeuw	166
Duitse scheikunde in Nederland	171
Achtergronden	175
Provinciaal Utrechtsch Genootschap	177
Belangstelling voor de scheikunde in andere genootschappen	183
Conclusie	190
VI. JOSEPH GALL EN DE HERSEN-SCHEDELLEER: DE FRENOLOGIE IN NEDERLAND	193
Fysionomie en frenologie: de verhouding tussen lichaam en geest	194
Gall en de frenologie	198
Gall in Nederland: de voorbereiding	202
Het ontstaan van een hype	211
Inhoud versus presentatie	214

Galls aftocht	221
Conclusie	225
CONCLUSIE	229
Persoonlijke contacten	229
Praktische toepassingen als toegevoegde waarde	232
Genootschappen als doorgeefluik	234
Verlichte kennisoverdracht	237
BRONNEN EN LITERATUUR	
Archieven	239
Bronnen	239
Literatuur	242
SUMMARY	255
REGISTER	265
CURRICULUM VITAE	270

Afbeeldingen

1. *Allegorie op de oprichting van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen.*
Kopergravure S. Fokke, ca. 1780 [Noord-Hollands Archief] *frontispice*
2. *Ansicht des Gebäudes der Societät der Künste und Wissenschaften Felix Meritis zu Amsterdam*, in: *Allgemeine Literatur-zeitung*, dritter Band, Halle/Leipzig 1806 [Universiteitsbibliotheek Leiden] 32
3. *Vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 9 augustus 1791.
Prent C. Brouwer [Stadsarchief Amsterdam] 96
4. *'t Observatorium van Felix Meritis*,
18 maart 1807. Tekening Christiaan Andriessen [Stadsarchief Amsterdam] 130
5. *Als daar een bult zit*, 3 juni 1806. Tekening Christiaan Andriessen [Koninklijk Oudheidkundig Genootschap] 192

Afkortingen

<i>AKLB</i>	<i>Algemeene Konst- en Letterbode</i>
<i>ALZ</i>	<i>Allgemeine Literatur-Zeitung</i>
Nut	Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
<i>Algemeene Denkbeelden</i>	<i>Algemeene Denkbeelden over het Nationaal Onderwijs</i>
PUG	Provinciaal Utrechtsch Genootschap